

УДК 811.161.2:81:1

Марія Скаб

Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича, м. Чернівці

АКАДЕМІЧНЕ ВИДАННЯ ОЧИМА ВИКЛАДАЧА

**Німчук В. Хрестоматія з історії української
мови X – XIII ст. / Василь Німчук. – Житомир :
Полісся, 2015. – 352 с.**

Усі, хто працює зі студентами, знають, як важливо мати у своєму розпорядженні великий масив текстів, із яких можна було б вибрати в той чи той момент, для тієї чи тієї аудиторії фрагмент, який буде найбільше відповідати потребам і поставленій меті. Саме таким джерелом вважаємо унікальну книгу «Хрестоматія з історії української мови X – XIII ст.» — найповніше зібрання пам'яток української мови періоду X – XIII ст., значну частину яких опубліковано вперше.

Автор-укладач — відомий український історик мови, доктор філологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України Василь Васильович Німчук, дослідник, який присвятив себе вивченню пам'яток різних періодів української мови, переважно давніх, унікальний професіонал, залюблений в історію мови, людина, яка все життя скрупульозно, крихтами, збирає та аналізує інформацію про фрагменти нашої історії, зафіксовані в давніх текстах. Проаналізувавши в передмові всі переваги та недогляди виданих з початку XIX ст. до сьогодні хрестоматій давніх текстів (Ф. Буслаєва, О. Соболевського, Я. Головацького, П. Житецького, О. Огоновського, Є. Сабова, М. Дурново, О. Рахівського, І. Свенціцького, А. Кримського, П. Бузука, І. Огієнка, В. Сімовича, М. Грунського, П. Ковальова,

© М.В. СКАБ, 2017

М. Лелекача, М. Григи, І. Панькевича, А. Москаленка, О. Білецького та ін.), більшість із яких є такими раритетними, що сучасний викладач про них лише побіжно чув, В. Німчук у коментарях до кожного тексту подає стислі відомості про нього, зокрема зазначає, на основі якого оригіналу, першодруку, фотокопії чи пізніших наукових видань опубліковано пам'ятку, вказує, де зберігається манускрипт. Автор не лише подає власноруч вибрані різноманітні написи чи уривки із великих текстів, але й дає лінгвістичний коментар до них, пояснюючи місця, які важко прочитати, чи фрагменти, які дослідники інтерпретують по-різному. Прикметно, що В. Німчук дуже часто зазначає, що звирив текст із оригіналом, наприклад написи із Софії Київської, чи з іншими виданнями, щоб уникнути бодай найменших помилок.

Тексти подано за «Правилами видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції» (К., 1995), які автор розробив на основі власного величезного досвіду. Оскільки в багатьох попередніх хрестоматіях текстів X — XIII ст., особливо російських авторів, не вказано, якої саме східнослов'янської мови — української, російської чи білоруської — стосується пам'ятка (а тому багато українських пам'яток до сьогодні трактують як російські), то для користувача дуже важливо, які саме тексти відібрано для «Хрестоматії», а також у якому порядку вони подані, бо автор дуже часто представляє результати своїх власних досліджень, уточнюючи дату та місце походження пам'ятки.

У «Хрестоматії» давні тексти вміщено в хронологічному порядку:

із X століття — лише 4 тексти («Давньосхіднослов'янські найменування в арабських джерелах IX — X ст.», «Про управління імперією» Костянтина VII Порфирогенета (Багрянородного) 948—952 рр.», «Напис на корчазі X ст.», «Написи на княжих монетах кінця X — початку XI ст.»), адже пам'яток цього періоду обмаль;

із XI століття — 25 текстів («Напис на мечі першої половини XI ст.», «Напис першої половини XI ст. на Спасо-Преображенському соборі в Чернігові», «Слово о законі і благодаті» митрополита київського Іларіона середини XI ст. у списку XV ст.», «Графіто 1052 р. про грім ранньої весни», «Остромирове Євангеліє 1056—1057 рр.», «Підпис Анни Ярославівни 1063 р.», «Напис на Тмутороканському камені 1068 р.», «Напис-графіто XI ст. (70-ті роки?) про князя Святослава Ярославовича», «Збірник Святослава 1073 р.», «Збірник Святослава 1076 р.», «Архангельське Євангеліє 1092 р.», «Напис-графіто XI ст. (1097 рік?) про мир на Желяні», «Мозаїчний напис у соборі Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві 1108—1113 рр.», «Мстиславове Євангеліє 1095—1117 рр.», «Напис на змійовику («Чернігівська гривна») кінця XI або початку XII ст.», «Мінея XI ст. (Мінея Дубровського)», «Напис-графіто XI ст. про смерть єпископа білгородського Луки», «Псалтир XI ст. із ворожильними приписками того ж часу (Бичковський Псалтир)», «Реймське Євангеліє XI ст.», «Синайський Патерик XI ст.», «Слова» Григорія Богослова (Назіянзина) XI ст.», «Супрасльський збірник XI ст.», «Глумачний Псалтир Феодорита

Кирського (Чудовський Псалтир) XI ст.», «Хроніка Георгія Амартола в перекладі XI ст. у списку XIII ст.», «Руська правда XI — XII ст. за списком 1282 р.», як бачимо, це найбагатший на пам'ятки період;

із XII століття — 20 текстів («Повчання» Володимира Мономаха у списку 1377 р.», «Напис-грамота початку XII ст. про купівлю Боянкової землі», «Повість временних літ» початку XII ст. за списком Лаврентіївського літопису 1377 р.», «Хоженье Данила, Руської землі ігумена» початку XII ст. у списку XV ст.», «Грамота близько 1130 р. великого київського князя Мстислава Володимировича та його сина Всеволода», «Галицьке (Крилоське) Євангеліє 1144 р.», «Напис на чарі чернігівського князя Володимира Давидовича до 1151 р.», «Написи на хресті Єфросинії Полоцької 1161 р.», «Добрилове Євангеліє 1164 р.», «Слово о полку Ігоревім» кінця 80-х років XII ст. за першою публікацією 1800 р.», «Устав князя Володимира про десятини, суди та про людей церковних XI — XII ст. у списках XIV — XVI ст.», «Устав князя Ярослава про церковні суди XI — XII ст. у списках XV ст.», «Напис на прясельці XII ст.», «Київський літопис XII ст. за Іпатіївським списком близько 1425 р.», «Слово на Антипасху» Кирила Турівського XII ст. у списку XIV ст.», «Виголексинський збірник кінця XII ст.», «Устав студійський кінця XII ст.», «Службник Варлаама Хутинського кінця XII — початку XIII ст.», «Звенигородська берестяна грамота кінця XII або початку XIII ст.», «Успенський збірник кінця XII — початку XIII ст.»);

із XIII століття — 11 текстів («Георгієве (Галицько-Волинське) Євангеліє 1264 — 1301 рр.», «Запис Йова (Ієва) близько 1269 р.», «Повчання» Георгія Зарубського у списку XIII ст.», «Євсевієве Євангеліє 1283 р.», «Житіє Сави Освященного XIII ст.», «Холмське Євангеліє кінця XIII ст.», «Слово» Серапіона XIII ст. у списку XIV ст.», «Запис XIII або XIV ст. в Галицькому (Крилоському) Євангелії 1144 р.», «Шестоднев» Йоана Екзарха Болгарського XI — XIII ст. у списку XIV ст.», «Галицько-Волинський літопис XIII ст. за Іпатіївським списком близько 1425 р.», «Слово про погибель Руської землі» XIII ст. за списком XV ст.), кількість текстів XIII ст. менша, ніж у попередні століття, оскільки в часи монголо-татарської навали чимало давніх книг було знищено.

Ми спеціально навели повний перелік текстів, уміщених у «Хрестоматії», щоб показати різноманітність та багатство літератури цього періоду. Як бачимо, у книзі вміщено як найдавніші українські вкраплення або запозичення в іншомовних неслов'янських пам'ятках, українські елементи у старослов'янських текстах, переписаних, перекладених або створених у Київській Русі, так і оригінальні давні українські твори різних жанрів і стилів, живомовні написи XI—XIII ст. на різноманітних речах, зокрема на стінах храмів.

Хочемо зазначити, що таку «Хрестоматію», саме в такому вигляді, міг підготувати й видати лише В. Німчук, оскільки дуже багато тверджень у книзі є результатом ціложиттєвої роботи самого автора: переклад одного із уривків з «Управління імперією» Костянтина VII Порфирогенета

(Багрянородного) 948–952 рр.» (с. 24); публікація напису першої половини XI ст. на Спасо-Преображенському соборі; власне дослідження про Супрасльський збірник XI ст. (Мовознавство, 1994, № 6; 1995, № 1), уточнення дат виходу пам'ятки (наприклад, «Запис Йова (Ієва) близько 1269 р.») тощо.

Дуже яскравим та повчальним зразком справді наукового підходу до вивчення пам'яток, який може бути вміщений у методичні посібники з науково-дослідної роботи для студентів-філологів, є, наприклад, аналіз напису на корчазі X ст., виявленого в могилі біля с. Гньоздово неподалік м. Смоленська. В. Німчук спочатку коментує напис, потім подає різночитання цього напису Д. Авдусіна та М. Тихомирова, П. Черних, Ф. Мареша, А. Львова, Р. Якобсона, Л. Жуковської, а далі пише: «Усі зазначені читання, а з ними й тлумачення, — дискусійні. Важко допустити, що писець пропускав редуковані голосні та ін. Бездоганно не доведено існування давніх імен Горухъ, Горунъ. Допускаючи, що дискусійна частина епіграфіми — між буквами *ou* та *a*, на нашу думку, це літера *n* (так гадали й Ф.В. Мареш та Р. Якобсон), напис читаємо: гороуна «гірчиця» (с. 25–26). Завершують аналіз підсумкові міркування: «В українських говірках досі функціонує слово *горунка* «гірчиця (*Sinapis arvensis* L.)», «ріпак (*Brassica napus* L.)» (Словарь української мови / за ред. Б. Грінченка. — Т. 1. — К., 1907. — С. 316; *Makowiecki S. Słownik botaniczny łaćnińsko-małopolski*. — Kraków, 1936. — S. 346, 61). Наше діалектне слово — первісно демінутив із суф. **-к-а** від *горуна*. На Смоленщину корчага могла потрапити з півдня Русі» (с. 26). Не менш цікавими вважаємо й коментарі до інших текстів, зокрема до таких, як «Написи на княжих монетах кінця X — початку XI ст.», «Напис першої половини XI ст. на Спасо-Преображенському соборі»; «Остромирове Євангеліє 1056–1057 рр.» тощо.

Рецензована «Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст.», як указано в передмові, є першою книгою багатотомного проекту «Історія української мови. Хрестоматія» (до речі, про органічний зв'язок книги з попередніми академічними виданнями свідчить і оформлення обкладинки книги у стилі серії «Історія української мови», що виходила у 70-х — 80-х роках ХХ ст. (Морфологія, 1978; Фонетика, 1979; Лексика і фразеологія, 1979; Синтаксис, 1983), у якому мають бути представлені насамперед неопубліковані манускрипти, рідкісні стародруки або їхні частини, хоча, звичайно, тут вміщено й уривки з опублікованих пам'яток для того, щоб у користувача склалася цілісна картина розвитку української мови. Уже готуються до публікації укладений Г. Воронич другий том «Хрестоматії», що охоплює пам'ятки XIV — XV ст., і третій том, котрий містить матеріали XVI — XVII ст., які опрацювала І. Чепіга. Дуже цікавою, важливою та потрібною видається ідея автора після виходу у світ усіх томів серії «Історія української мови. Хрестоматія» створити одностомник «Хрестоматія з історії української мови» й укласти короткий словник, який охоплював би нині не вживану лексику, наявну в усіх томах «Хрестоматії».

При перевиданні аналізованої важливої та ґрунтовної праці варто було б, на наш погляд, додати в «Хрестоматію» копії-ілюстрації, як то робив І. Огієнко, тих сторінок, що представлені в книзі, адже паралельно копія тексту і сам надрукований текст давали б можливість читачеві, по-перше, спробувати самому прочитати текст, по-друге, можливо, навіть висунути якісь свої версії прочитання в тих місцях, які невиразно написано (різночитання та інші зауваження до видаваних текстів, наведені в примітках, можуть стати на заняттях предметом наукових дискусій).

У текстах-коментарях автор звичайно обґрунтовує українськість пам'ятки, наводить наявні лінгвістичні чи іншого типу докази, що зроблено майже скрізь, таких коментарів нам бракувало хіба що при поясненні таких текстів, як «Виголексинський збірник кінця XII ст.», «Успенський збірник кінця XII — початку XIII ст.», «Шестоднев» Йоана Екзарха Болгарського XI — XIII ст. у списку XIV ст.». Думаємо, що такі аргументи-коментарі дуже важливі та необхідні, оскільки майже всі тексти зберігаються в російських музеях чи книгозбірнях, і чималу їхню кількість російські вчені вважають пам'ятками російської мови.

Не завадило б в академічних перевиданнях «Хрестоматії» уточнити назви пам'яток так, щоб вони вказували на їхнє українське походження, щоб у майбутньому молоде покоління відразу сприймало ці тексти, як свої, українські: наприклад, написи-графіто зі стін Софії Київської: «Графіто 1052 р. про грім ранньої весни», «Напис-графіто XI ст. (70-ті роки?) про князя Святослава Ярославовича», «Напис-графіто XI ст. (1097 рік?) про мир на Желяні», «Напис-графіто XI ст. про смерть єпископа білгородського Луки», «Слово» Серапіона Києво-Печерського, а не просто Серапіона тощо; та й *Чудовський псалтир*, думаємо, ми мали б називати *Чудівським псалтирем*. До речі, нас особливо вразив наведений автором факт, що в публікаціях І. Срезневського, А. Прахова та П. Муратова мозаїчного напису в соборі Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві 1108—1113 рр. виразно можна прочитати грѣховъ, а нині на мозаїці бачимо: грехов. Як зауважує В. Німчук, «очевидно, при знятті мозаїки зі стіни Михайлівського Золотоверхого монастиря напис було пошкоджено і при встановленні мозаїки в окремій кімнаті Софійського собору в Києві при відновленні епіграфіми в цьому слові зроблено помилку (замінено ѣ на е!)» (с. 93). Можливо, це не просто лінгвістична помилка, але ще один прикрий вияв фальсифікації нашої історії.

Безперечно, «Хрестоматія з історії української мови X — XIII ст.» стане настільною книгою викладача історії української літературної мови, вміщені в ній тексти можна буде використовувати на заняттях з історії вивчення всіх рівнів української мови (тобто на заняттях з історичної граматики української мови та історії української літературної мови) з метою спостереження над розвитком мовної системи. Тексти із «Хрестоматії» можуть стати в пригоді й на заняттях із церковнослов'янської мови в духовних навчальних закладах, адже в ній вміщено дуже багато уривків із різноманітних богослужбових книг — Псалтиря, Євангелій,

Патерика, Службника, Уставу тощо. До речі, оскільки у межах століть укладач намагався подати той самий текст зі списків Євангелія, то для теологів це є унікальна можливість самим побачити, як і наскільки змінювалася мова Церкви з кожним століттям. Тексти світського характеру дали б змогу теологам відчутти, наскільки просякнуті християнством були всі тексти того часу. Студентам-історикам та культурологам особливо цікавими, думаємо, стануть коментарі до окремих пам'яток, наприклад, «Мозаїчний напис у соборі Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві 1108 — 1113 рр.», «Реймське Євангеліє XI ст.» та ін.

Безперечно, книжка буде корисною всім, хто цікавиться історією української нації, її мови, літератури та культури загалом.

Рецензію отримано 14.02.2016

Maria Skab

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi

ACADEMIC EDITION THROUGH PROFESSOR'S EYES

Nimchuk V. Anthology of the History of the Ukrainian Language in the X — XIII Centuries / Vasyl Nimchuk. — Zhytomyr : Polissia, 2015. — 352 p.

The review touches upon the significance to publish and spread ancient texts in order to train philologists-scientists, in particular it underlines Vasyl Nimchuk's important role as the author of „Anthology of the history of the Ukrainian language in the X—XIII centuries“. This anthology contains 60 texts; most of them were published for the first time. Special attention is drawn to author's comments on the history of ancient manuscripts' origin with verified their creation dates and proves of the Ukrainian origin of these texts.

Keywords: *Vasyl Nimchuk, „Anthology of the history of the Ukrainian language in the X—XIII centuries“, ancient manuscripts of the Ukrainian language, history of the Ukrainian language, history of the Ukrainian literary language.*